

UREDNIK
SIMON SIMONović

RECENZENTI
MOMČILO ZEČEVIĆ
ZDRAVKO ANTONIĆ
MILOVAN BUZADŽIĆ

Izdavanje ove knjige pomogli su Fond CK SKJ za naučno-istraživački rad i izdavačku delatnost
i Republička zajednica nauke Srbije

BRANKO PETRANOVIĆ

ISTORIJA JUGOSLAVIJE 1918-1988

DRUGA KNJIGA

NARODNOOSLOBODILACKI RAT
I REVOLUCIJA

1941 — 1945

NOLIT'BEOGRAD

SADRŽAJ

DRUGA KNJIGA

NARODNOOSLOBODILAČKI RAT I REVOLUCIJA 1941-1945

SVET U RATNOM VRTLOGU 1941.	9
OKUPATORSKA PODELA JUGOSLAVIJE	
I USPOSTAVLJANJE KVISLINŠKIH REŽIMA	25
PROZAPADNE GRAĐANSKE SNAGE, KOMUNISTI I OKUPACIJA	52
USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE	81
REVOLUCIJA I KONTRAREVOLUCIJA	153
OSNOVNE USTANOVE REVOLUCIJE	193
JUGOSLOVENSKO RATIŠTE	239
AVNOJ I JUGOSLOVENSKA FEDERACIJA	280
VELIKE SILE I REVOLUCIONARNE PROMENE	303
JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKI ODNOSI I VOJNO SADEJSTVO	325
REVOLUCIJA I PROMENE U DRUŠTVENO-EKONOMSKOJ	
STRUKTURI. STRANA POMOĆ	342
KULTURNI I PROSVETNI ŽIVOT NA OSLOBOĐENIM	
TERITORIJAMA	357
OBRAZOVANJE PRIVREMENE VLADE DFJ	379
NOSIOCI TERORA I GENOCIDA	394
OSLOBOĐENJE I DOPRINOS JUGOSLAVIJE	
POBEDI NAD FAŠIZMOM	414
PROGLAŠENJE REPUBLIKE	452
BIBLIOGRAFIJA	483
FOTOGRAFIJE I FAKSIMILI	
Okupatorska politika u porobljenoj Jugo- slaviji (posle strane 32)	
Narodnooslobodilačka borba i kontrare- volucija (posle strane 160)	
Nova Jugoslavija 1943-1945 (posle stra- ne 336)	
IZVORI FOTOGRAFIJA I FAKSIMILA	492
SPISAK SKRAĆENICA	496
REGISTAR LIČNIH IMENA	498
REGISTAR GEOGRAFSKIH POJMOVA	507

DRUGA KNJIGA

**NARODNOOSLOBODILAČKI RAT
I REVOLUCIJA**

1941 — 1945

Nemačkim napadom na Sovjetski Savez 22. juna 1941. rat je ušao u novu fazu. Nije se samo radilo o povećanju broja država koje su se našle u kovitlacu velike svetske katastrofe, već pre svega o neviđenim razmerama koje je rat dobijao i žestini bitaka koje su počele da se vode. Sovjetsku granicu je juna 1941. prešla armija od 190 divizija, kakvu svet do tada nije video. Sovjetski Savez nije imao protiv sebe samo najnaoružaniju silu sveta, već i privredu cele Evrope, koja je radila za nemačku ratnu mašinu. S trupama Vermahta na istoku su — kao dodatne, pomoćne snage — ratovala Musolinijeva Italija, Mannerhajmova Finska, Rumunija generala Antoneskua, Hortijeva Mađarska, španska „Plava divizija“, ustaška legija. Ustaše su, u stvari, na istočni front uputile „Hrvatsku ojačanu 369. pješačku pukovniju“ posle obuke u Nemačkoj, a kasnije 370. pješačku pukovniju. Od sloma „Rusije“ ustaše nisu očekivale samo da se prehrane proizvodima njenih žitnica, već i da umesto „Rusije“, sklone Srbima (srbofilske) na granice Balkana stane Ukrajina. Učešće u ratu protiv „Rusije“ i „boljševizma“ smatralo se za *Magna carta* politike malih država, osnovu njihovog opstanka i temelj njihove budućnosti. Otvaranje džinovskog fronta od Baltika do Crnog mora olakšalo je položaj Velike Britanije, jer je nemački pritisak na zapadu oslabio. Porobljena Evropa snabdevala je nemačku industriju sirovinama, a poljoprivreda evropskog-jugoistoka hranila nemačko stanovništvo i vojsku. U nemačkoj privredi radili su radnici iz cele Evrope.

Nemačke jedinice su probile odbranu SSSR-a i prodrle u dubinu njegove teritorije, krećući se prema sovjetskoj prestonici, Lenjingradu, i crnomorskoj obali. Sovjetski Savez je na početku rata platio tragičnu cenu Staljinovog obezglavljenja najvišeg starešinskog sastava Crvene armije. Žrtve krvavog Staljinovog bezumlja postali su proslavljeni vojnici oktobarske

revolucije i građanskog rata, maršali Mihail Nikolajevič Tuhačevski, Jegorovič i Vasilij Konstantinovič Bliher, komandanti armija prvog i drugog ranga, komandanti korpusa i divizija, politički komesari. Velikim masakrom armija se našla u rukama nedoraslih komandanata. Tek je patriotizam, sa neviđenim heroizmom sovjetskih naroda, presekao iluzije nemačkog vodstva da će se Sovjetski Savez raspasti prvih meseci rata. Iako su trupe Vermahta razbijale odbrambene linije, kidale vezu među armijama i njihovim štabovima, zarobljavale masu vojnika, uništavale avione na aerodromima — sovjetski front se nije raspao. Pod nemačkom okupacijom našle su se baltička obala, Belorusija, gotovo cela Ukrajina. Nemačke snage su iscrpljivane u teškim bitkama na moskovskom pravcu u jesen 1941, kada je Hitler objavljivao svetu da se Lenjingrad i Moskva nalaze pred padom. Nemački propagandni plakati su u Srbiji osvanjivali sa natpisima da su nemačke trupe uspele da probiju odbrambeni pojas „crvene prestonice“ i da se na Kremlju vije zastava sa kukastim krstom. Novinski naslovi i podnaslovi psihološki su razarali svaku perspektivu: *Presto crvenog krvnika Staljina bačen u prah i pepeo*, ili: *Moskva je pala, srce komunizma je iščupano*. Zauzećem Moskve pala je i nada, isticala je nemačka propaganda, „komunističkih nacionalista“ ili „nacionalističkih komunista“, kako su Nemci ocenjivali pripadnike ustaničkog pokreta u Srbiji 1941. godine. Time su, zaključivali su, propala i očekivanja „zavedenih Srba u pomoć jednog fantoma, koji se sada potpuno rasplinuo“. Slanjem ovih i sličnih poruka Nemci su očekivali paralisanje svake volje Srba za otporom.

Hitler se očigledno prevario u očekivanju da će naići na rasulo sovjetske vojske i njenu nespremnost da brani SSSR. Nemački napad i surovost osvajača probudili su ruski patriotizam, koji je Staljin podsticao pozivom narodu da brani „majku otadžbinu“, koja se nalazi u smrtnoj opasnosti. Narodi SSSR-a podsećani su na ratničke tradicije, slavu Suvorova, Kutuzova i Nahimova, upozoravani na antislovensku suštinu nemačkog fašizma, Hitlerovo shvatanje da su slovenski narodi gnojivo za đubrenje germanskih polja. U Moskvi je obrazovan Sveslovenski komitet s generalom Aleksandrom Gondurovom na čelu, a patrijarh „sverosijski“ držao je molepstvija za slovensko oružje. Ešalonirana sovjetska odbrana je, uprkos prvim neuspesima, uspjela da izdrži silinu nemačkog udara. S ugrožene teritorije

demontirani industrijski pogoni prenošeni su u dubinu pozadine. Kao što je Velika Britanija do napada na SSSR nosila teret rata sama, tako je sada celokupno breme ratnih napora palo na Sovjetski Savez. Mada je maršal Semjon Konstantinovič Timošenko uspeo da pod Smolenskom tri nedelje zadrži feldmaršala Valtera fon Brauhica, komandanta suvozemnih snaga istočnog fronta, Nemci su se približavali sovjetskoj prestonici. Staninovi apeli zapadnim silama, septembra 1941, da se otvori drugi front, na severu Evrope ili na Balkanu, imali su krajnje dramatičan prizvuk. Britanske vojskovođe čudile su se optimističkom mišljenju predsednika Ruzvelta, u jesen iste godine, da će „Rusija“ izdržati.

Napadom Nemačke na Sovjetski Savez došlo je do radikalnog preloma u drugom svetskom ratu — kako na bojnopolju, tako i u međunarodnim odnosima. Istočni front je postao odlučujuće ratište, gde su se vodile bitke kolosalnih razmera. Nemačka je odlukom o napadu na SSSR otvorila rat na dva fronta, što je Hitlerova strategija jedno vreme izbegavala, računajući da prethodno „na kolena“ obori Veliku Britaniju. U sukobu s Crvenom armijom 1941. nemačka doktrina munjevitog rata doživela je slom. Te godine faktički je stvorena antifašistička koalicija, najmoćniji vojni blok formiran u istoriji čovečanstva, i to najpre kao prvi ratni savez jedne socijalističke države, SSSR-a, s jednom parlamentarnom demokratijom, ujedno starom kolonijalnom silom, Velikom Britanijom, kojima su i pre japanskog napada na Perl Harbur, decembra 1941, pomagale SAD. Procene vodećih zemalja antifašističke koalicije, koje su bile prevazišle obostrane ideološke predrasude iz prethodnog perioda, polazile su od toga da je osnovni neprijatelj slobode i demokratije nemački i italijanski fašizam, udružen s japanskim militarizmom. Čerčil je 1941. govorio o „epopeji“ Rusije, koja se našla, „obmanuta i napadnuta na prepad“ pod „plamenim nemačkim nožem“. Proklamovao je da je „opasnost za Ruse i opasnost za nas, a i opasnost za Sjedinjene Države, baš kao što je stvar svakog Rusa koji se bori za svoje ognjište i svoj dom stvar svih slobodnih ljudi i slobodnih naroda u svim krajevima Zemljine kugle“. Čerčil se odricao eventualnog zaključenja separatnog mira dok fašizam ne bude poražen, ali se, istovremeno, nije odricao svojih ranijih oena o komunizmu. Iza Čerčilove patetične argumentacije o novom faktičkom ratnom savezu skrivala se procena da je 1941.

fašizam najveća opasnost. Velika Britanija je bila zainteresovana da SSSR primi na sebe glavni udar nemačkih snaga i odloži pritisak na Veliku Britaniju, usamljenu u ratu, s mnogobrojnim, po celom svetu rasejanim bojištima na kojima je morala da istraje.

Bacanjem glavnih snaga na istok Hitler je morao da oslabi vazdušni pritisak na Britaniju, napuštajući i plan o invaziji Ostrva (operacija nazvana „Morski lav“), dok su britanski i američki konvoji s ratnim materijalom žurili prema ruskim lukama na severu da bi pomogli sovjetsku odbranu. Neočekivani tok nemačko-sovjetskog rata izazvao je, međutim, bojazni druge vrste, da Sovjeti brzo ne podlegnu i ne obistine Hitlerova predviđanja da se radi „o džinu na staklenim nogama“, pa Nemci svom snagom okrenu protiv Britanaca, snabdeveni žitom iz Ukrajine, obezbeđeni sovjetskom naftom i drugim sirovinama, oslobođeni vođenja rata na dva fronta. Opasnost ove vrste Britanci i Amerikanci su nastojali da otklone povećavanjem isporuka ratnog materijala. Lord Vilijam Maksvel Ejtken Biverbruk i Averel Hariman su septembra 1941. sa Staljinom pregovarali o pomoći SSSR-u u vazduhoplovstvu, kopnenoj vojsci, mornarici, transportu, sirovinama i medicinskoj opremi.

Na bojištima u Evropi, centru zbivanja u drugom svetskom ratu, gde se uglavnom odlučivala sudbina sveta, posebno mesto pripadalo je pokretima otpora, poglavito opštenarodnom ustanku u Jugoslaviji. Oni su se razlikovali po stepenu jedinstva, ideologiji rukovodstva (komunističkoj ili građanskoj), karakteru borbe (koja je mogla biti intenzivna i pretvoriti se u opštenarodni rat ili ograničena na pasivan, podzemni otpor, propagandu protiv fašizma, sabotaže i diverzije, špijunažu u korist saveznika), po stepenu izloženosti okupatorskoj represiji, sedištu rukovodstva (u zemlji ili savezničkim centrima, u Velikoj Britaniji ili SSSR-u), načinu dejstva (kao pomoćna saveznička snaga ili kao samostalan front), uzajamnim odnosima (jedinstvo i saradnja ili izdvojenost i sukobljavanje). S gledišta njihovih krajnjih ciljeva, ti su se pokreti mogli podeliti na one koji su išli na *status quo*, odnosno obnovu starog poretka, i one koji su težili njegojvoj temeljitoj izmeni u okvirima narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora.

Narodnooslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao revolucionarna strategija u jugoslovenskim uslovima, sadržavala je u sebi socijalnu, nacionalnu i antifašističku emancipatorsku

tendenciju kao nedeljivo tkivo celovitog procesa. Ostvarivana je kao opštejugoslovenska pojava u okvirima drugog svetskog rata, bez obzira na neravnomernost, ispoljavajući se u gradovima i u seoskim prostorima, u teško prohodnim brdskim krajevima i ravničarskom području; u središtu zemlje, ali i u graničnim pojasevima Trećeg Rajha, Italije, Mađarske i Bugarske. Narodnooslobodilačka borba je vođena i u krajevima koji su formalnim i faktičkim aneksijama bili uključeni u sastav sila osovine. Pri tome, uprošćeno bi bilo svako zanemarivanje protivurečnog puta oblikovanja osnovnog strateškog koncepta revolucionarnog subjekta, koji jedno vreme nije bio imun od shvatanja o barikadnim formama borbe, iluzija o oslobođenju koje dolazi kao rezultat vojno-političkih raspleta na velikim frontovima; skretanja koja su se znala pojaviti i u vidu nastupajuće tzv. druge etape, ili svetske revolucije.

Oblici i intenzitet narodnooslobodilačke borbe zavisili su, međutim, od mnogobrojnih činilaca.

Otpor u gradovima Jugoslavije tek je jedna komponenta narodnooslobodilačke borbe koju nosi narodnooslobodilački pokret sa svojim jezgrom — Komunističkom partijom Jugoslavije, kao organizaciono-ideološkim predvodnikom. Strategija KPJ se nije mogla izgrađivati bez uvažavanja međunarodne antifašističke borbe, budući njen nerazdvojni deo. Stoga je ona, na jednoj strani, izraz analize novih istorijskih okolnosti drugog svetskog rata, budući određena (u svom organizacionom, ideološko-političkom i propagandnom nastupu) jednom sasvim drukčijom epohom od one koja je bila karakteristična za oktobarsku revoluciju. Iskustvo oktobarske revolucije moglo je biti opšti istorijski uzor i vrelo nadahnuća, ali ne i ponovljiv obrazac konkretnih puteva i načina osvajanja vlasti.

Narodnooslobodilačka borba se razvijala u uslovima podejljene zemlje posle vojnog poraza Kraljevine Jugoslavije. Sile osovine razvile su i primenjivale tezu o uništenju Jugoslavije kao države. Jedna od opštih odlika narodnooslobodilačke borbe je da se ona razvijala na tlu višenacionalne zajednice, od ranije opterećene bremenom nacionalnih sukoba koje su okupatori i delovi nacionalnih buržoazija u svojoj službi razvili do nezapamćenih razmera, podstaknuti interesima okupacionog sistema i svojom rasnom doktrinom.

Spoljne sličnosti između narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije i pokreta otpora u okupiranim zemljama Evrope mogu se

uočavati u najrazličitijim pravcima: antifašističko opredeljenje, organizovanje ilegalne aktivnosti, izdavanje tajne štampe, srodne forme aktivnosti protiv okupatora ili ovoga protiv antifašističkih grupa. One nisu neshvatljive, jer su organizovane ili spontane (u nekim slučajevima) težnje izazvane istim uzrocima; postoji i sličnost okupacionih režima; otpor u nekim slučajevima izazivaju mere denacionalizacije; okupatori se oslanjaju na kvislinge; u nizu država deluju organizacije antifašističkog karaktera od kojih jedne nadahnjuju komunisti a druge snage građanskog porekla; učestalost i masovnost akcija zavisna je od nekih krupnih događaja na svetskim frontovima. Jedne od ovih snaga „pokreta otpora“ razvijaju se kao dopunske snage saveznika, dok druge stasaju u samostalne subjekte svetskog antifašističkog fronta. Oblici otpora u gradovima zemalja porobljene Evrope mogli su takođe spolja — pri bilo kojem klasifikacionom sistemu, bilo da se radi o pasivnom otporu, razvijanju vojno-obaveštajne mreže, sabotažama i diverzijama, ili masovnim ustancima u završnoj fazi rata — među sobom izgledati istovetni da nije pomenutog razgraničenja između revolucije i isključive borbe za oslobođenje. Borba narodnooslobodilačkog pokreta u gradovima Jugoslavije deo je revolucionarne smene vlasti pod vodstvom komunista u okviru strategije narodnooslobodilačke borbe kao jedinstvene pojave u okupiranoj Evropi. Sličan razvoj, sa stanovišta puteva ustanka i oblika borbe, naravno, znatno kasniji i prilagođen nacionalnim uslovima, imala je i narodnooslobodilačka borba naroda Albanije, inspirisana narodnooslobodilačkom borbom naroda Jugoslavije i delatnošću delegata i instruktora CK KPJ i Vrhovnog štaba u Albaniji.

Na pojavu, stepen aktivnosti, razmere i metode borbe mogao je uticati niz činilaca kakvi su, na primer, društvena i moralna kriza poraženih država, stranačka, nacionalna i verska konstelacija, držanje verskih organizacija, tradicije otpora u prošlosti, geopolitički položaj pojedinih zemalja, strategijski interesi okupatora i saveznika, blizina velikih frontova, instrukcije iz inostranstva, itd. Tek uporednom analizom postaje uočljivije da li su se pokreti otpora pojavili kao reakcija na gubitak nezavisnosti i okupaciju, nastali spontano ili organizovano, pod uticajem iz inostranstva ili samoniklo, zalagali se za zadržavanje starog sistema ili za radikalnije društvene promene. Preciznije se sagledava stepen jedinstva u njima, ideologija rukovodstva, karakter borbe, koja se mogla pretvoriti u opšte-

narodni rat ili ograničiti na „građansku neposlušnost“, podzemni otpor, propagandu protiv fašizma, sabotersko-diverzantsku aktivnost, špijunažu u korist saveznika.

Jedni pokreti su bili kompaktni a drugi koalicionog karaktera. Ako su se rukovodstva paralelnih pokreta otpora i slagala da se organizuje borba protiv okupatora, ona su se znala i razilaziti oko pitanja strategije aktivne borbe ili iščekivanja, kao što je to bio slučaj sa Dragoljubom Dražom Mihailovićem u Jugoslaviji i delom Hrvatske seljačke stranke (HSS), pod uticajem Vlatka Mačeka. Pokret otpora pod komunističkom dominacijom u Poljskoj zalagao se za aktivnu antifašističku borbu od 22. juna 1941, za razliku od suparničkog pokreta pod uticajem londonske emigracije koji je svoju antifašističku deklaraciju od početka uglavnom svodio na parolu „puška k nozi“, to jest čuvanje snaga dok ne nastupi pravi čas ili ne dođe signal za masovno borbeno istupanje.

Za sve „pokrete otpora“ svakako je zajedničko to što slobodarska komponenta — koliko god bila značajna — nije u stanju da objasni poreklo i razvoj otpora, jer postoji — sem nacionalnoodbrambenog i patriotskog refleksa — ideološki otpor fašističkom totalitarizmu, rasizmu i korporativizmu. Otpor se pružao i zbog politike denacionalizacije ili fizičkog uništenja u cilju stvaranja nacionalno čistih država, odnosno etničkih državnih tvorevina. Genocid je univerzalna pojava, ali je u nacionalnim uslovima imao specifične oznake. Genocidu su bili izloženi Poljaci, Rusi, Srbi, Slovenci; denacionalizacija je pogadala Hrvate Dalmacije, Makedonce, Luksemburžane i druge.

Razvoj pokreta otpora zavisio je i od geografskih oblika zemljišta i njegove ispresecanosti rekama, izolacije od savezničkih centara, pozadine velikih frontova (sovjetski partizani, poljski pokret otpora, pokreti otpora u Rumuniji, -Bugarskoj i drugi). Topografija tla mogla je olakšavati ili otežavati organizaciju borbe, ali se ne sme apsolutizovati kao što u jugoslovenskom slučaju pokazuje Vojvodina, ili nasuprot njoj Dalmacija, gde je stvorena partizanska mornarica na okupacionom području snažne pomorske sile.

Pokrete otpora evropskih zemalja karakterisale su 1941. individualne akcije, delatnosti tajnih grupa, razvijena izdavačka delatnost, čitava jedna industrija ličnih isprava, uverenja o bolesti, radnih knjižica i drugih dokumenata za dokazivanje

statusnih situacija. Primenjivao se i bojkot prilikom određenih datuma i štrajkovi sa pasivnim demonstracijama. U okupiranoj Albaniji dolazilo je, takođe, do znakova nezadovoljstva okupacijom, naročito prilikom proslave Dana nezavisnosti, u kojima do 1941. nije dominirala revolucionarna već nacionalna inspiracija sa nezadovoljstvom ekonomskim položajem radništva i drugi!) slojeva.

Iz gradova kao ekonomskih centara poticala je materijalna pomoć narodnooslobodilačkom pokretu (odeća, hrana, oružje, lekovi i drugi sanitetski materijal, papir); dobijana su značajna obaveštenja; gradovi su izvori kadrova; oni su i snažna propagandna uporišta narodnooslobodilačkog pokreta, naročito u pojedinim fazama rata. Ilegalni narodnooslobodilački pokret u gradovima je dao vidan doprinos pobiđi revolucionarnih snaga. Oštećenja na mašinama, štete nanete u ložionicama i saobraćajnim punktovima, u pristaništima itd. uveliko su umanjivali ratnu efektivnost Osovine. Onamo gde u toku rata nije bilo oštećenja rudnika značajnih za ratni napor Nemaca (kao u Boru, ako se izuzmu oštećenja u aprilskom ratu) tekla je nesmetana eksploatacija do pred sam kraj rata. Nemačka je bila «ve deficitarnija ratnim sirovinama i obezbeđivala je eksploataciju preko svoje vojne sile, organizacije „Tot“, kvislinga, ruskih belogardejaca, prinudno mobilisanih radnika. Narodnooslobodilački pokret u istočnoj Srbiji nije imao snage da onemogući eksploataciju ovog rudnika, čemu su doprinosile i stroge mere obezbeđenja. Britanski oficiri su od četnika tražili da napadnu Bor, što su ovi uslovljavali prethodnim bombardovanjem rudnika. Britanci su verovali da će Nemci gubitkom Rumunije morati da kapituliraju, jer nemaju goriva za svoje motomehanizovane snage i avijaciju. Narodnooslobodilački pokret je sačuvao luke Jadrana za pristajanje svojih i savezničkih brodova, pristizanje komandosa, dobijanje pomoći angloameričke vojne organizacije za civilnu pomoć stanovništvu, prihvatanje robe Unre (Administracije za pomoć i obnovu UN). Poznato je da je general Dvajt Ajzenhauer očuvanje Anversa (Antverpena) i mogućnost korišćenja ove velike belgijske luke upoređivao sa prednošću desetine divizija. Dezorganizovanje važnih saobraćajnih raskrsnica i centara takođe je bilo u funkciji bržeg poraza neprijatelja. U istorijama drugog svetskog rata navodi se primer nemačke divizije „*Das Rajh*“ koja je sa bojišta kod Kijeva prebačena posle invazije u Normandiji u Strazbur, s tim što je ovo

rastojanje prešla za sedam dana, dok joj je do odredišta na severu Francuske bilo potrebno 25 dana.

U gradovima su se nalazili veliki logori i tamnice, velika stratišta. Snage narodnooslobodilačkog pokreta su održavale vezu sa zatvorenicima; organizovana su bekstva na slobodnu teritoriju; zatvorenici su materijalno pomagani i moralno bodreni.

U aktivnosti narodnooslobodilačkog pokreta dolazilo je do brisanja razlike između snaga unutrašnje organizacije otpora, klasične gerile i regularnih jedinica NOVJ, kao što pokazuje slučaj oslobođenja Splita septembra 1943, posle kapitulacije Italije. Ivo Lola Ribar je tim povodom izveštavao rukovodstvo: „Splitski ustanak je nešto što se bitno razlikuje od svega do sada. U ovom slučaju mi smo grad dobili u prvom redu akcijom iznutra, a tek u drugom dejstvu naših vojnih jedinica spolja.”

Rat je menjao demografsku sliku gradova. U gradove Srbije i Crne Gore slivale su se mase izbeglica iz NDH, dela Makedonije pod bugarskom vlašću, sa Kosova i Metohije, iz Bačke i Banata; hiljade izgnanih Slovenaca našle su se u Srbiji i u NDH 1941. godine.

Sa stanovišta narodnooslobodilačkog pokreta, saveznička bombardovanja gradova (Beograda, Niša, Leskovca, Slavonskog Broda, Podgorice, Zadra) proizvodila su višestruke posledice: nanošena je šteta okupatoru i podizan borbeni duh stanovništva; na drugoj strani bombardovanja su prouzrokovala i velike ljudske žrtve koje nisu bile u skladu sa strateškim rezultatima. Pod uticajem straha od narednih bombardovanja stanovništvo je napuštalo gradove, velikim delom priključujući se vojnim jedinicama narodnooslobodilačke vojske, bar kada je reč o omladini i ljudima zrelog doba. Slične posledice izazivali su i napadi NOVJ na gradove ili prilikom njihovog evakuisanja pod pritiskom nadmoćnije okupatorsko-kvislinške sile.

Iskrčavanje zapadnih saveznika u Italiji i *de jure* priznanje NOVJ na Teheranskoj konferenciji označili su početak proboja strateškog zaokruženja u kome su se od prvog dana ustanka borile snage narodnooslobodilačkog pokreta. Time je omogućena koordinacija operacija NOVJ sa saveznicima, a na drugoj strani razvijani političko-moralni i psihološki podsticaji za mobilizaciju stanovništva. Dolaskom Crvene armije na Dunav, 6. septembra 1944. strateško zaokruženje u kome se borila NOVJ bilo je u celini probijeno. Od proleća 1944. pojačalo se za-

početo masovno izlaženje građana na slobodnu teritoriju Toplice, istočne Srbije; građani Beograda su se prebacivali na Kosmaj ili tajnim kanalima prelazili u Srem preko Zemuna.

Ulaskom SSSR-a u rat revolucionarno-demokratske snage dobile su jemstvo za njegov pravedan ishod, a na drugoj strani mogućnost za legalizaciju narodnooslobodilačkih pokreta u okviru velikog antifašističkog saveza. Kominternu je Kominternu pozvala da ispune svoju internacionalističku dužnost prema SSSR-u. Od juna 1941. do svog raspuštanja polovinom 1943, Kominternu se nije javno oglašavala. Ona je stavljala do znanja da se u toj fazi rat više ne ocenjuje kao imperijalistički, već kao oslobodilački i antifašistički, i da se ne radi o socijalističkoj revoluciji, nego o odbrani od fašizma, patriotizmu i antifašističkom opredeljivanju. Ova šematska podela rata na etape uticala je na mnoge komunističke partije da veštački razdvoje nacionalnooslobodilačku i socijalnu stranu borbe, što je imalo negativne reperkusije na njen ishod sa stanovišta preuzimanja vlasti u ratu. Iznetim stavom Kominternu je podsticala stvaranje antifašističkih i demokratskih koncentracija u porobljenim zemljama Evrope (koje su, u krajnjoj liniji, bile odraz saveza zemalja različitih državnih uređenja, društvenih poredaka i ideologija), ali u isto vreme, doktrinarno ga zastupajući, oduzimala pojedinačnim partijama pravo na vlastitu analizu novih istorijskih okolnosti i nacionalnih uslova.

Komunisti su postali najaktivnija antifašistička snaga u pokretima otpora. Razmimoilaženja između njih i građanskih snaga u tim pokretima nisu prestajala u toku celog rata, odražavajući nepoverenje koje je postojalo u vrhu same savezničke koalicije i rađajući nesuglasice, disharmonično ponašanje, oprečne poteze, obostrane težnje za rukovodstvom. Kroz pokrete otpora prelamala se, samim tim, politika velikih sila antifašističkog saveza, usmerena na optimalna rešenja u toku rata i sticanje prednosti u posleratnom svetu.

Dajući u Londonu utočište evropskim izbegličkim vladama, Velika Britanija je računala s obnovom njihovih zemalja u okviru ranijih granica i pod režimima od pre 1939, ali i sa svojom rukovodećom ulogom u evropskom prostoru. Već iz tih britanskih ambicija proizilazilo je nepoverenje u drugu silu, Sovjetski Savez, prigušeno 1941. težinom ratne situacije, jer se ovom pripisivalo da diriguje komunističkim pokretima, koji u ratu za uništenje fašizma nastoje da ostvare svoje prevratni-

ke namere. Velika Britanija se oslanjala na građanske snage otpora i bile su joj strane kombinacije s komunistima, kao i s pokretima otpora kojima su oni rukovodili. Spoljno opravdanje britanskog stava načelom legitimizma, ustavnim kontinuitetom i poštovanjem demokratije prikrivalo je njegovu političku suštinu, određenu težnjom da se obnovi britanski uticaj u posleratnoj Evropi i zaustavi porast uticaja suparničke strane u ratnim uslovima.

Velika Britanija je rano počela da podstiče stvaranje konfederacije zemalja istočne i jugoistočne Evrope. Regionalna grupisanja u toku rata imala su da pojačaju britansku kontrolu nad vladama zemalja ugovornica. Na panslovensku ideologiju Sveslovenskog komiteta, organizacije stvorene na tlu Sovjetskog Saveza, Velika Britanija je odgovarala grupisanjem na novim osnovama, koje su mogle podsećati na specifični vid nekadašnjeg „sanitarnog kordona“ stvorenog protiv eventualnog prodora SSSR-a u srednju Evropu i na Balkan, no sada u toku rata ili posle njegovog završetka. Britanci su podržavali i političko grupisanje predstavnika zemljoradničkih stranaka u emigraciji (Stanislava Mikolajčika, Milana Gavrilovića, Georgi Dimitrova Gemeta i drugih), gledajući u njemu mogućnu protivtežu novim socijalno-političkim pokretima koje je na površinu izbacio drugi svetski rat u Poljskoj, Jugoslaviji i Bugarskoj.

Novi procesi i promene koje je izazivao drugi svetski rat uticali su da ideje o unijama i konfederacijama nisu nikada ni ostvarene; one koje su ugovorno stupile u život, postepeno su odumirale, iako nisu formalno bile otkazane (Balkanska unija Grčke i Jugoslavije). Vreme je sve više pokazivalo „veštački karakter“ nekih izbegličkih vlada, „šablonsku“ i „pretencioznu“ prirodu sheme o britanskoj prevlasti u posleratnoj Evropi. Snažne udarce britanskim pretenzijama zadavali su jačanje njenog sovjetskog saveznika u narednim fazama rata, deklarisanje SAD protiv politike interesnih sfera, kao i snaženje i razbuktavanje pokreta otpora van britanske kontrole, nespremnih da se povinuju direktivama stranih centara.

Izbegličke garniture sa britanskom vladom, koja im je pružila utočište i uticala na njihovo ponašanje, suočile su se posle 22. juna 1941. s oprečnim koncepcijama borbe pokreta otpora u svojim zemljama, koju su nadahnuli komunisti i Kominternu. Različitost koncepcija proisticala je iz drukčijih političkih pogleda i interesa emigrantskih vlada i komunistič-

kih partija u okupiranim zemljama ili u drugoj emigrantskoj centrali — Moskvi. Izbegličke vlade i njihova predstavništva u zemlji bili su uvereni da će u drugom svetskom ratu pobediti zapadne sile, Velika Britanija i SAD, čije će armije osloboditi pokorene zemlje, obezbediti kontrolu situacije posle rata i onemogućiti sovjetski prodor na zapad, tim pre što će SSSR iskrvajriti u teškim bitkama sa nemačkom armijom. Suprotni interesi emigracije i njenih vojno-političkih predstavnika u zemljama pod okupacijom s jedne strane, i komunističkih pokreta, koje je tajno i posredno podržavao Sovjetski Savez, uticali su na internacionalizaciju sukoba i mešanje savezničkih sila u unutrašnje poslove onih država u kojima su konfliktne situacije bile uzele najviše maha, kao u Poljskoj i Jugoslaviji.

U Balkanskoj uniji Jugoslavije i Grčke Velika Britanija je videla odbranu svojih geopolitičkih, vojnostrategijskih i ekonomsko-političkih interesa u zaleđu istočnog Sredozemlja i Dardanela, ključa Bliskog istoka. Balkanska unija stvorena je ugovorom koji su grčka i jugoslovenska vlada u emigraciji potpisale 15. januara 1942. godine i bila otvorena i za ostale balkanske zemlje. Ugovor je predviđao osnivanje „političkog saveta“, sastavljenog od ministara inostranih poslova, sekretarijata za ekonomska i finansijska pitanja i vojnokoordinacione komisije od šefova generalštabova ili njihovih predstavnika. Srednjoevropska unija Poljske i Čehoslovačke bila je po strukturi zamišljena slično Balkanskoj uniji.

Sovjetski Savez je podsećao na Veliku Britaniju po sticanju rukovodećih komunista pojedinih nacionalnih sekcija Kominterne na njenoj teritoriji, od kojih su jedni delovali u SSSR-u pre rata, a drugi stigli u njegovom toku. Među prvima se nalazio Georgi Dimitrov, „generalni kormilar Treće internacionale“, Vasil Kolarov, rukovodioci Komunističke partije Nemačke Vilhelm Pik, Oto Grotevol, Valter Ulbriht, KP Italije Palmiro Toljati, a među drugima Moris Torez, Klement Gotvald i drugi. Deo čehoslovačkih komunista boravio je i u Londonu, gde se našao sa emigracijom oko Edvarda Beneša, dok je u Češkoj ostalo rukovodstvo, povezano sa moskovskom centralom. Tako je čehoslovačko rukovodstvo imalo dva centralna komiteta, jedan u zemlji, a drugi u SSSR-u. Od mađarskih komunista u Moskvi se nalazio Mačas Rakoši, dok su u Mađarskoj ostali Ferenc Roža, Janoš Kadar, Laslo Rajk. CK KPJ je bio jedno od retkih komunističkih rukovodstava koje se gotovo u celini nalazilo

na neposrednom borbenom poprištu, gde se odlučivalo o sudbini naroda. U SSSR-u se nalazio tek mali broj jugoslovenskih komunista, koji su radili u redakciji radio-stanice „Slobodna Jugoslavija“ (Veljko Vlahović i Đuro Salaj) i u Sveslovenskom komitetu (Božidar Maslarić). U sistemu radio-stanica Kominterne (radio-stanice „Lajoš Košut“, „Hristo Botev“ i druge), takođe je radio jedan deo stranih komunista. Kominternu je tajno održavala veze sa svojim sekcijama, cenzurirala rad ovih radio-stanica, delovala u evropskim i vanevropskim zemljama preko svojih konspirativnih centara i obaveštajnih punktova. Ovi centri su prikupljali pomoć za antifašističke pokrete u svetu, zalagali se za podršku ratnom naporu SSSR-a, razvijali propagandu o sveslovenskoj solidarnosti. Kominternin centar u Zagrebu, sa Josipom Kopiničem na čelu (Vokšinom, Vazduhom, Valdesom, Aleksanderom — pod kojim se sve pseudonimima Kopinič vodi) imao je „stabilnu“ vezu s Moskvom, preko koje je CK KPJ jedno vreme slao izveštaje Moskvi i dobijao direktive Kominterne „najbržim i najsigurnijim putem“.

Borba jugoslovenskih komunista, a pod njihovim uticajem i borba albanskih, na samom početku je svojom širinom i strateškim ciljevima prerasla okvire klasičnog pokreta otpora. Njima je pošlo za rukom da oslobodilačke i socijalne težnje naroda zadrže u formi ustaničkih akcija sve većih razmera, koje su se razvile u opštenarodni rat i dovele do stvaranja drugog fronta u pozadini neprijatelja znatno pre no što su, krajem 1942, saveznici uspeali da se iskrcaju u severnoj Africi. Narodi Jugoslavije su odbacivanjem Trojnog pakta 27. marta i ustankom u leto 1941. budili otpor, podsticali druge da ne popuste pred fašizmom i ne prihvate Hitlerov diktat. Ti događaji se, bar po svom moralnom značaju za antifašistički otpor, mogu staviti uz bok ulaska Sovjetskog Saveza i SAD u rat.

Predsednik Ruzvelt se u SAD uspešno nosio s izolacionističkim snagama, koje su tražile da Amerikanci ne ratuju. Uviđajući da je fašizam opasnost za demokratski svet i američki prestiž, on je svesno kršio proklamovanu neutralnost svoje zemlje. SAD su pomagale Veliku Britaniju i pratile ratnim brodovima konvoje koji su Britancima, a kasnije i Sovjetima, nosili dragocen ratni materijal. Napad Japana na američke pomorske baze 7. decembra 1941. i strahovit udarac koji je ta iznenadna ali dugo pripremena japanska operacija zadala ratnom brodogradnji i vojno-političkom prestižu SAD skinuli su s dnevnog reda

izolacionističku parolu „Amerika pre svega“. Rat se definitivno proširio na sve krajeve sveta: krajem 1941. u njemu je učestvovalo 38 država. Japan — koji je 1937. zagazio u sukob s Kinom, najmnogoljudnijom zemljom sveta — nastavio je s novim intenzitetom borbu za gospodstvo na Pacifiku i potiskivanje Britanaca, Holanđana i Francuza iz Azije. Evropocentrističko viđenja istorije drugog svetskog rata kao da gubi iz vida rat u Etiopiji i opštu invaziju Japana na Kinu jula 1937. godine. Prihvatajući izazov Japana, SAD će razviti svoje ogromne industrijske potencijale i produžiti da ugroženim saveznicima punom parom isporučuju ratni materijal, po Zakonu o zajmu i najmu, koji je Kongres usvojio 11. marta 1941.

Rat se vodio na kopnu, moru i u vazduhu, na istoku Evrope i na Balkanu, nad Britanijom i okupiranom Evropom, u Kini, džunglama Burme, na ostrvlju Indonezije i Filipina, u severnoj Africi. Nije ga izbegla ni pozadina u zaraćenim zemljama, koja je bila poprište bombardovanja, prinudne mobilizacije radnika za nemačku ratnu industriju, sukoba obaveštajnih službi, dejstava pokreta otpora. Sile osovine inspirisale su i primenile totalni rat. Fašisti i militaristički Japan dehumanizovali su rat varvarskim bombardovanjem „otvorenih gradova" i nebranjениh mesta; kažnjavali su neboračko stanovništvo po principu kolektivne odgovornosti, ostavljali za sobom sprženu zemlju, organizovali logore u kojima je „smrt izlazila kroz dimnjak", s posebnom svirepošću uništavali Jevreje, masone, komuniste, rodoljube, koji su odbijali da prihvate Hitlerov novi poredak. U firerovom „knjigovodstvu smrti" istaknutu stavku dobili su slovenski narodi, posebno Poljaci, Rusi i Jugosloveni.

Saveznički vođi Čerčil i Ruzvelt definisali su avgusta 1941, pre ulaska SAD u rat, ratne ciljeve demokratskih sila. Posle sastanaka na dva ratna broda u vodama Atlantika (kod Njufaundlenda) britanski premijer i američki predsednik izneli su razloge za vođenje rata i proklamovali načela na kojima će se zasnivati posleratni svet. Osnovno načelo njihove izjave, poznate pod nazivom Atlantska povelja, glasilo je da narodi imaju pravo da sami odlučuju o svojoj sudbini. Tu povelju prihvatili su SSSR i druge zemlje u ratu protiv fašizma. Nasuprot fašističkom oduzimanju prava narodima na samostalan život, demokratske zemlje su pravo naroda na vlastiti izbor i poštovanje njihovog identiteta stavljale na prvo mesto. Atlantskom poveljom davao se podsticaj svim narodima da istraju u borbi

za slobodu i demokratske ideale. Njome se, takođe, potvrđivalo zajedništvo dve velike zemlje zapadnog sveta i njihova spremnost da izdrže u konfrontaciji s fašizmom. Povelja je kao vrhovni ideal sankcionisala samostalnost svih zemalja u međunarodnoj zajednici i njihovu slobodu da grade unutrašnji poredak prema sopstvenoj viziji, bez uticaja, mešanja i pritisaka sa strane, dajući osnovu za legalno istupanje i narodnooslobodilačkim pokretima u drugom svetskom ratu. U najuopštenijim crtama Atlantska povelja je nagoveštavala izgled, fizionomiju i osnove posleratnog sveta. Pod tač. 3. ona je priznavala pravo svim narodima da sebi izaberu formu upravljanja koju žele. Velika Britanija i SAD su se izjasnile za uspostavljanje suverernih prava i samouprave onih naroda koji su nasilnim putem bili lišeni osnovnih demokratskih preduslova života. Atlantskom poveljom anticipirani su principi Ujedinjenih nacija. Iako kršena u toku rata, njena načela postala su ideološka osnovica zahteva za slobodnim životom naroda, pa samim tim i materijalna sila u rukama revolucionarno-demokratskih pokreta. Konzervativne snage u savezničkom ratnom bloku pozivale su se, međutim, na načela Atlantske povelje u nameri da zaustave revolucionarno-demokratsko kretanje u porobljenim zemljama, otkrivajući dubinu međusobnih razilaženja, kao ideološki odblesak različitih društvenih i političkih ciljeva, u tumačenju pojmova demokratije i društvenog uređenja koje su same odredile.

Dugotrajno sovjetsko povlačenje i katastrofa američkih oklopnjača u Perl Harburu učinili su da se nad demokratski svet nadviju oblaci poraza, zamračujući horizonte uspešnog nošenja antifašističkog saveza sa silama osovine. Nepokolebljivost Britanije je bila izvesna, ali njene snage, uz to razređene po mnogobrojnim kolonijama i drugim strateško-pomorskim oblastima u svetu, nisu mogle da preokrenu tok rata. Aprila 1941, s padom Grčke, u kojoj se nalazio njihov mali ekspedicioni korpus, Britanci su još jednom — posle Denkerka — morali da napuste evropski kontinent, da bi zatim doživeli poraz na Kritu i istog se proleća u pustinjama severne Afrike susreli s protivnikom daleko opasnijim od Italijana — s nemačkim afričkim korpusom i njegovim komandantom Ervinom Rome-lom. No i Britanci i Nemci ostaće dugo izloženi promenljivim čudima pustinskog rata, koji će se tek krajem leta i u jesen 1942. potpuno okrenuti u korist Britanaca i njihovih američkih

saveznika. Saveznički narodi su naslućivali neiscrpne materijalne mogućnosti Amerike, ali je i za njihovu realizaciju trebalo vremena, a kamoli za prispeće glavnine njenih vojnika u Evropu, koji su, pri tome, bili prikovani za pacifičko bojište radi odbijanja neposredne japanske pretnje. Oko 80.000 partizana nastavljalo je borbu širom Jugoslavije, „prisvojenu“, pomolu savezničke politike i sredstava informisanja vlade u izbeglištvu od Draže Mihailovića, komandanta „Jugoslovenske vojske u otadžbini“; mit o njemu kao hrabrom antifašističkom borcu pretio je da se izrodi u jednu od najvećih obmana drugog svetskog rata. Novu nadu i povratak raspoloženja u antifašističkom taboru doneo je nagli preokret pod Moskvom, gde je sovjetska armija, posle višemesečnog uzmicanja, prihvatila istorijsku bitku. Započevši 30. septembra 1941. ofanzivu na moskovskom pravcu, Nemci su uspeali da stignu do samih predgrađa sovjetskog glavnog grada. Velika grupacija sovjetskih trupa, uključujući sveže sibirske divizije, snabdevene i opremom zapadnih saveznika, izvršila je 5. i 6. decembra, po nezapamćenoj hladnoći, protivnapad koji se pretvorio u ofanzivu velikih razmera; pod rukovodstvom Georgija K. Žukova i drugih komandanata, sovjetske trupe su odbacile Nemce na nekim sektorima zapadnog, kalinjinskog i jugozapadnog fronta i do 300 km od glavnog grada. Pod Moskvom je izvojevana odlučna pobeda: Crvena armija je dokazala da nemačke oružane snage nisu nepobedive, da je na istočnom frontu, bez obzira na njenu dramatičnu reprizu u leto i jesen naredne godine na obalama Volge, doktrina munjevitog rata doživela poraz i Vermaht posle dve godine pobedonosnih pohoda upoznao gorčinu poraza. Kao rezultat sloma doktrine „blic-kriga“ pod Moskvom došlo je do smene („seče“) nemačkih generala kakva nije bila viđena od bitke na Marni u prvom svetskom ratu.